

OJÚÌWÒYE NÍPA ÌTÀN ÌSÈNBÁYÉ LÓRÍ PÀTÀKÌ ÌLERA, ÀÌSÀN, ÌTÓJÚ ÀTI ÌWÒSÀN ÈDÁ LÁTI INÚ ÈSÈ IFÁ

Ayòdélé Solomon OYÈWÁLÉ¹

Department of Linguistics, African & Asian Studies,
University of Lagos.
asoyewale@unilag.edu.ng / +2348111018399

Oládélé Caleb ORÍMÓOGÙNJÉ²

Department of Linguistics, African & Asian Studies,
University of Lagos.

Rabiu Muhammed TAHIR

Ahmadu Bello University, Zaria, Kaduna State.
mrtahir@abu.edu.ng / +2347031340632

Adetòrò BANWO

Department of Linguistics, African & Asian Studies,
University of Lagos.
abanwo@unilag.edu.ng / +234905163388

Sunday Caleb ÒWÓADÉ

Department of Linguistics, African & Asian Studies,
University of Lagos.
sowoade@unilag.edu.ng / +2348059880622

DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.20767614>

Àṣamò

Pépà yíi ṣe àgbéyèwò ojuàmúwayé Ifá àti àwọn ìtàn tó rò mò òkòòkan èṣe Ifá tí a lò ní ìbámu pèlú kókó-òrò tó jẹ mò ìlera pípé fún èdá. Ọrò tí Yorùbá n pè ní, ìlera, àìsàn, ìtójú, ìwòsàn, jùmò máa n kòwòòrìn nípa ìlera èdá wà ní àwùjò kòòkan ni. Àwọn ọrò mèrèrèrìn ajemàsà-èdá yíi jẹ jáde nínú ìgbé-ayé èdá àti ohun tó rò mò lílépa àfojúsùn èniyàn kòòkan lówùjò. Ọrò tí Yorùbá n pè ní ìlera èdá ṣe pàtàkì ju ohunkóhun lọ ní ìgbésí-ayé èdá tàbí ohun tó lè fẹ lépa. Bí ó tilẹ̀ jẹ pé ohun tó rò mò lílépa àfojúsùn èniyàn kòòkan lówùjò àti èròngbà èniyàn kòòkan ló yàtò, síbẹ̀, ọrò ìlera jẹ ìkóríta tí gbogbo èniyàn kò le fojú rénà nínú akitiyan láti lálùyo láyé. Èyí ló ṣàpèjúwe ìpele wíwàláyé, àti wíwàláàyé èniyàn kòòkan àti bí èniyàn yó ti ní ìgbáyégbádùn tó. Àmó ní ìdàkejì èwè, ó tùmò sí pé, èniyàn lè wà láyé bí aláísí bí èniyàn bá dùbùlẹ̀ àìsàn tàbí tí kò ní owó láti tójú ara fún ìlera tó péye. Wíwo isẹ̀ àwọn onímò tó wà nílẹ̀ tún fún wa ní ànfááńí láti mò ibi tí isẹ̀ akadá dé dúró nípa àkòrí ọrò yíi lówùjò

¹ This is the first article to be published by the Ifá Research Team on the Yorùbá Healthcare Delivery System which the TETFUND sponsored. (Isẹ̀ iwádíí yíi jẹ̀ àkókó lára ìjábò iwádíí, Ifá Research Team tí TETFUND ṣe onígbonwọ̀ rẹ̀ fún àwọn aṣewádíí lórí Ètò Ìlera Àbáláyé Yorùbá bó ti ṣe jẹyọ nínú Èṣe Ifá).

² Late Professor Oládélé Caleb Orímóògùnjé was the Principal Investigator (PI) until his demise on the 22nd of August, 20223. Dr. Ayòdélé Solomon Oyèwálé became the Principal Investigator (PI) as a result of this unfortunate incident. (Olóògbé Oládélé Claeab Orímóògùnjé, èni tó ṣaláísí ní ojò kejìlélógún oṣù kejọ, oḍún 2023 ní adáńí àwọn aṣewádíí. Ọmòwé Ayòdélé Solomon Oyèwálé ní adáńí báńí nípasẹ̀ isẹ̀lẹ̀ lálúńí yíi)

Yorùbá. A ẹ̀ ọ̀rínkínníwín àlàyé nípa àwọn àṣàyàn ẹ̀ṣe Ifá mífà tí a ló bí àkójó èdè fáyèwò wa. A ẹ̀ àmúlò ilàna ifòròwánilénuwò fún àwọn Babaláwo méjì lórí kókó-òrò tí a gbéyèwò. Èyí ràn wá lówó láti ní ọ̀ye kíkún nípa itàn yèńwò àti èrò-imò ijínlẹ̀ Ifá nípa ilera. Àmúlò ọ̀we, bí itosẹ̀, ràn wá lówó láti gbe àlàyé wa lésẹ̀. Bákan náà, a tún fi ojú lámèetọ̀ wo isọrí àwọn iwé àkọsílẹ̀ tó jẹ̀ mọ̀ Ifá bí àfikún imò. Àbọ̀ iwádií jẹ́ kí á mọ̀ pé, ilàna iwòsàn tó péye n bẹ̀ lówò Yorùbá ní ibámu pẹ̀lu bí Ifá ti là á kalẹ̀ pẹ̀lú itàn-iwáṣẹ̀ tó rọ̀ mọ̀ ilera èniyàn. Bí Ifá ti jẹ́ Ọ̀pitàn ilẹ̀ Ifẹ̀ ló sì tún ràn wá létí pé, “ilera loògùn ọ̀rọ̀; fún gbogbo èdá inú àwùjọ̀.”

Kókó-òrò: Àisàn, Ilera, Iwòsàn, Ojúiwòye Ifá, Yorùbá

1. Ifáàrà

Yorùbá bọ̀, wọn ní ó yẹ ká ti ibi isáná kiyèsí oògùn. Ìrànlowó aláilẹgbé lè wá fún èniyàn láti ẹ̀tò ojú lalákàn fí í sọrí bó bá mọ̀ àwọn itàn tó rọ̀ mọ̀ àwọn àrùn àti ọ̀nà láti dèna wọn. Ohun tó bá ojú, á bá imú ní ọ̀rọ̀ àisàn ní àgọ̀-ara èniyàn. Bí èniyàn bá ẹ̀ n jí ijínjí orí-ẹ̀ní tàbí sòkalẹ̀ láti orí ibùsùn tó n ronú àtiyẹ̀-àtimu nípasẹ̀ isẹ̀-òòjọ̀ tàbí káràkàtá, ló yẹ kó máa ro àròjinlẹ̀ nípa ilera ara rẹ̀; èyí tó pẹ̀ fún àyèwò lóòrẹkóòrẹ̀. Sísẹ̀, jíjẹ̀ tàbí mímu ohun ajẹmọ̀-èèwò, àiní àkiyèsí tàbí isinmi tó péye, àibikítà nípa iwòntunwòsì ló máa n fa àkóbá fún àgọ̀-ara àti ipalára sí ilera èdá.

Yàtò sí èyí, àwọn àrùn idílẹ̀ tó jẹ́ jẹ́ àjogúnba tún máa n sòkúnfà àisàn, yálà ní kékeré tàbí lágbà. Kẹ̀rẹ̀kẹ̀rẹ̀ bẹ̀ẹ̀, èniyàn lè dùbúlẹ̀ àisàn ọ̀lọjọ̀ pípẹ̀ tó lè já sí iyẹ̀ (yíyíjẹ̀) tàbí ikú. Gégẹ̀ bí Ifá àti àwọn ọ̀we Yorùbá kan ti ẹ̀ fi idí rẹ̀ múlẹ̀, ilera tàbí gbígba itójú tó péye kò ní ohun mǐràn tí lè fi rópò rẹ̀ ní igbésí ayé èdá. Èròngbà lórí bí èdá ti ẹ̀ ẹ̀ lè máa sán ọ̀nà àlàáfíà àti idùnnú nípasẹ̀ mímojútó ilera ẹ̀ni ló jẹ́ wá lógún nínú pépà yí. A wòye pé bí a bá lo àwọn ẹ̀ṣe Ifá àti itàn abénú wọn bí itówò yó jẹ́ àkàkóbọ̀n fún mùtúmùwà.

2. Isẹ̀ Àwọn Onímọ̀ Iṣaájú lórí Ilera, Àisàn, Iṣẹ̀gùn, àti Itójú Ara-ẹ̀ni

Àgbéyèwò isẹ̀ àwọn onímọ̀ iṣaájú ràn wá lówó láti mọ̀ ibi tí isẹ̀ iwádií kù sí. Orímóògùnjẹ́ (1996) ẹ̀ ọ̀rínkínníwín àlàyé lórí àwọn itàn àmúṣagbára aṣèwòsàn àti itàn yèńwò Yorùbá níbi tó wọn sí isọrí pẹ̀lú oríṣi itàn tó tún wá lówò Yorùbá. Adágbadá (2005) ẹ̀ àgbéyèwò ojú àmúwayé àwọn ọ̀ṣèrẹ̀ nínú fiimù àgbéléwò nípa ọ̀rọ̀ àisàn kòòògùn tí wọn n pè ní Èèdì, ó sì dábaa pé ó yẹ kí àwọn ọ̀ṣèrẹ̀ máa gbé eré-oníṣe wọn kalẹ̀ lónà tí àwùjọ̀ yóò fi máa káàánú fún àwọn tó bá lùgbàdi àrùn yí. Àmọ̀, nípa isẹ̀ iwádií imò sáyẹ̀nsì, àrùn yí ti gbòògùn dé gbèdẹkan kan lóde-oní. Orímóògùnjẹ́ (2015) náà fi ojú lámèetọ̀ wo ọ̀nà tí àwọn Yorùbá n gbà lo ilàna oògùn ibílẹ̀ láti ẹ̀ iwòsàn tó péye ní àwùjọ̀ wọn, èyí tí ó jẹ́ àṣà tídí di ọ̀de-oní. Ní tirẹ̀, Adéloyè (2016) mẹnba àwọn oríṣiríṣi ọ̀nà tí àwọn Yorùbá n gbà tójú ara wọn ní sẹ̀ntiúrì kọ̀kàndínlógún, gégẹ̀ bí èyí tó kógo ja.

Omueti (2016) fi ọ̀tẹ̀ lẹ̀ è nínú pépà rẹ̀ pé oúnjẹ̀ aṣaralóore ni ọ̀nà kan gbòògì tí èdá lè fi ní ilera pípẹ̀ ní sẹ̀ntiúrì kọ̀kàndínlógún yí. Ọ̀wón gógó oúnjẹ̀ àti isòro àirówó rà á lè sòkúnfa àisàn tó súyo láti irònú tó dorí “àgbà” kodò. Salami (2016) náà wo kókó-òrọ̀ ajẹmọ̀-ilera àti iwòsàn bí ònkòwé alálatinúda lítirẹ̀ṣọ̀ àpilẹ̀kọ̀ ti ẹ̀ gbé e kalẹ̀ nípa fifi iwé itàn-àròṣo Kékeré Ekùn tí Afolábi Ọlábímtán kọ̀ ẹ̀ àwòta. Èyí fihàn pé àkùkọ̀ gágàrà tó bà lè ọ̀rúlẹ̀ ni àwọn ònkòwé Yorùbá, ojú tóle ojú tóko ni wọn nípa isẹ̀lẹ̀ inú àwùjọ̀; èyí tí wọn ti n fi itàn-àròṣo àpilẹ̀kọ̀ gbé kalẹ̀.

Isẹ̀ iwádií Táíwò (2016) dá lórí ọ̀nà tí Yorùbá n gbà lo isẹ̀gùn ibílẹ̀ láti ẹ̀ itójú àisàn jẹfunjẹ̀dò. Ní iwòye tiwa, ó yẹ k àjọṣepọ̀ tó gúnmo wá lààrin àwọn oníṣẹ̀gùn ibílẹ̀ Yorùbá àti ti Ọ̀yínbò lónà tí isẹ̀ tótún-tòsì yó fi jẹ́ ọ̀tún wẹ̀ ọ̀sì, ọ̀sì wẹ̀ ọ̀tún; tówó fi í mọ̀. Oyèwálẹ̀, (2016), wo kókó-òrọ̀ ajẹmọ̀-ilera àti bí ó ti jẹ́ okúnfà ọ̀rọ̀ nínú àṣàyàn ewi àpilẹ̀kọ̀ Yorùbá. Badru (2017) gbé isẹ̀ àpilẹ̀kọ̀ rẹ̀ lórí

àisàn, ètò ilera àti iwòsàn. Ó tókasi orísun àisàn, àti ipele mèta tí is.àkóso itójú pín sí nínú àlàyé rè. Ohun tó bí ètè glílo sí òkè-òkun láti lọ gba itójú ni Eiguedo-Okoeguale (2018) gbé isẹ iwádíí lé lórí. Ó fi ojú inú tópasẹ àwọn ipènijà ajemó-ilera ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti bí àwọn tó rọ̀wọ̀ hó.rí se máa n lọ gba itójú ní òkè-òkun, léyí tó jẹ pé orílẹ̀-èdè India ni ó gbajúgbajà nínú ibi tí wọn ti lọ n gba itójú.

Oláiyá (2018) se àgbéyèwò àwọn àisàn tó jẹ mó àwọn obinrin. Ó se atótónu lórí àbùdá àti isẹdà àwọn obinrin tó yàtò. Ighekoyi & Ishola (2023) náà se àgbéyèwò àkóbá tí àisàn ajemó-òpónà-ajemóhùn-àti tojú-tenu n s.e fun àbùdá isafò láàrin àwọn omodé. Ismaila (2024), se àgbéyèwò ipò àti ipa tí àwọn eléwé-omo n kónínú isegun ibilẹ̀ Yorùbá. Ó lo oja méjì tó lórúkọ, Oja Òyìngbò àti Bàrígà, ní ilú Èkó bí atègùn fun isẹ iwádíí rè. Olúbri ọ̀rọ̀ ni pé, àisàn là á wò, enikan kò rí ti Olójó se. Gbogbo isẹ iwádíí atèyinwá tí a yèwò ní wọn sọ̀rọ̀ nípa ilera, àisàn, àti itójú láwùjọ èniyàn lónà kan tàbí òmíràn èyí tó ní ibásepò pèlú àpilẹ̀kọ tiwa yí. Àmọ̀, iyàtò tó wà níbẹ̀ ni pé àwa topa ilera, àisàn àti itójú sí inú esẹ Ifá, itàn-iwásẹ̀ wọn, àti ọ̀we Yorùbá láti wa kókó-ọ̀rọ̀ wa gúnlẹ̀ ní ibámu pèlú àmújádé wa.

3. Ilera Gégé bi Ipò Ìmẹ̀míníndè àti Ìrónilágbára fún Àgọ-Ara Abarapá

Kò sí àniàní nípa pé ohun tí Yorùbá n pè ní ilera, pàápàá jùlọ, bí Ifá ti pààlà rè, kojá ojú sákálá tí ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ èniyàn fi n wó ó tàbí ọ̀wọ̀ yepere tí àwọn èniyàn kan nínú àwùjọ ọ̀lájú ọ̀de-òní fi mú un. A lè sàpẹ̀júwe ilera gégé bí dídápé àgọ-ara èniyàn nínú egungun, òhun mùdùnmùdùn inú Egungun, àwọn èyà-ara tí ẹ̀ran ara dààbòbò, àwọ̀ ara, isan-ara, omi àti èjẹ̀ tó fí dé oríkèéríkèé, tí a kò lè fojú ri; àyàfi nípa ijànbá tó bá sàkóbá fífó egungun tàbí bíbẹ̀ isan-ara. Okùn tó so ẹ̀mí èniyàn ró tìn-ín-rín ju kí èniyàn se àṣiṣe fífi we okùn kanranjángbón. Moonie (1994) sàlàyé pé, ọ̀pọ̀ mèta pàtàkì tí ilera èniyàn dùró lé ni: ara, ọ̀kàn àti ẹ̀mí. Bí ọ̀kàn bá sì ti yẹ, okun àti agbára méjì tó sẹ̀kù ní láti dínkù jojo. Nípa báyií, àisàn yóò rúpálá wólé sí èniyàn lára.

“Bí ọ̀jọ̀jọ̀ bá n sẹ̀kan ọ̀rẹ̀, gbogbo wọn ló jo n se,” ni ọ̀rọ̀ ilera èniyàn láwùjọ̀ Yorùbá láti ara àṣà ibágbépò àti iranra-ẹ̀ni-lówó Kódà, a lè kẹ̀kọ̀ nípa ibásepò tó gúnmọ̀ àti ifẹ̀ tó jinlẹ̀ lórí ọ̀nà tí gbogbo èyà ara èdà èniyàn máa n gba jùmọ̀ sísẹ̀ papọ̀ kí èniyàn tó lè ní ilera pípé. Àpapọ̀ tàbí àjùmọ̀se yí ló máa n fà á tí gbogbo èyà-ara fi máa n wà ní àlàáfíà tó péye. Èyí tùmọ̀ sí pé kí okùn-ẹ̀mí èniyàn tó bọ̀, ijànbá tàbí ipalára tí kò lẹ̀gbé ti wáyé sí ọ̀pọ̀ ọ̀pọ̀ àjùmọ̀sísẹ̀pò inú ara. Bí irú aláisàn kan yó bá gbádùn imúbòsípò àlàáfíà, ó tùmọ̀ sí pé atúnse ti dé bá èyà-ara tinú-tòdé méjì sí mèta tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ. Yorùbá bọ̀, wọn ní, “ohun tó bá ojú, ó bá imú!” Bí ẹ̀rọ̀ ayélujára se ni gbogbo àwọn èyà ara alátagbà tí wọn n bá ara wọn kọ̀wọ̀rìn, ní ilàna “awo ní gbáwo nígbònwọ̀,” fun àmújádé àfọ̀júsùn-rere àwọn tó n lò ó fun isẹ̀ wọn náà ni àwọn ihò, isan, egungun, mùdùnmùdùn àti ọ̀pọ̀jẹ̀ tó so gbogbo èyà-ara papọ̀ se jẹ̀ isewékú-máyámí-akówọ̀rìn tó jẹ̀ wónúwòde fun ilera pípé. Iwà àimòkanmòkàn àti àibikítà ló máa n bí àwọn ipèdè ifẹ̀mí-ara-ẹ̀ni-wéwu bí: “Kò yẹ kí á kú sílẹ̀ de ikú tó máa pani” tàbí, “Ikú kan sàà ni yó pa èdà;” Nítorí náà, kò yẹ kí èniyàn dà bí adígbánránkú tó n fi ikú sẹ̀ré tàbí *Fólórúnṣọ̀* tó n fi okùn ọ̀gèdè gún ọ̀pe, nípa fífi ọ̀wọ̀ hẹ̀hẹ̀hẹ̀ mú ilera ara-ẹ̀ni. Nínú àlàkalẹ̀ Ifá, ọ̀rọ̀ nípa ilera-ara-èdà ló se kókó tó yẹ kí èniyàn mú ní ọ̀kùnkùndùn nípa iwáláyé àti iwálààyè tènìyàn-teranko. Léyin èyí ló tó kan kan irònú nípa ohun miiran tí èdà bá fẹ̀ mú sà loògùn lórí àtijẹ-àtimu àti láti jẹ̀ èniyàn pàtàkì láwùjọ̀.

Àmọ̀, ó se pàtàkì láti fí kú un pé, ọ̀rọ̀ ilera èdà a máa dà bí àlà, bí ohun tó rúju tàbí ká kúkú sọ̀ pá ó jẹ̀ àdítú. Idí ni pé, a tí ri ẹ̀ni tó ní àisàn ‘fóní-kú-fòla-n-de’, tó sì lo ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ọ̀dún láye nípa itójú tóye. Lónà miiran èwẹ̀, a ti ri ẹ̀ni tó n mu sìgá láti ijínjì ayé rè tí kò sì ní àisàn jejerẹ-fùkù tití ọ̀lọ̀jọ̀

fi dé ní ojú ogbó. Ní idàkejì ewè, a tún lè rí èdà miiran tó jẹ òṣìṣẹ̀ ètò ilera tàbí níapsẹ̀ títèlẹ̀ òfin àti àgbékalẹ̀ ilàṅà ljo èsìn (a-kó-raẹi-níjàánu) tó sì ní àisàn jejerẹ; láísí ẹni tó ní i rí í nínú iran rẹ. Nítorí nàà, báwo là á ti ṣorí omo tó tóbi, ni ọrọ ilera èdà? Bóyá ká kúkú gbà pé, yálá a mò tàbí a kò mò, ẹnikòòkan ló n fi ikú rẹ ẹ “àpamówó tàbí àdímérù” kiri gbogbo ibi tí oníkálukú bá n lọ lójoojúmọ. Ibi tí “*Olójó*” (Ikú tó jẹ ikọ Olódùmarè) bá sì ti dé bá ẹniyàn nàà ni títán máa dé sí ní.

3.1 Àisàn: Ọtá Àgọ-ara Ẹniyàn àti Okùn Ifàsẹyìn Àtilọrọ Èdà

Ọkan gbòògì ni ohun tí Yorùbá n pè ní àisàn nínú oríṣiríṣi isòro tí èdà máa n kojú lókè eèpẹ. A tilẹ̀ le sọ pé, irin-iṣẹ̀ tí àwọn “*Ajogun*” máa n lò láti bá ẹniyàn fínra láti sọ ẹniyàn di ẹdun arinlẹ̀ ní àisàn jẹ Ọrọ̀ fimọ̀ lálàlákà yinmọ̀ nù. Ẹni àisàn bá mú tó ja àjàbọ̀ ló lè rọ̀yìn bí àlàáfíà ti táyọ̀ tó. Àisàn lè jẹ tara, àwọ ara tàbí tẹmí. Sẹ, “ògòdò tí ó finì sẹ́sìn, gógórí imú ló ti n mú ní,” ni ọrọ̀ àisàn-ara, aláfojúrí.” Sùgbón, àisàn tẹmí jẹ ohun àifojúrí, tí aláisàn nìkan mò bó ti n ẹ́, a mò tí kò hàn sí àwọn olùtójú.” Bí a bá wá n sòrọ̀ nípa àisàn, ó rọ̀ mò ohun gbogbo tó ní i ẹ́ pẹ̀lú inira, igbèkùn àilera-àti-gbápá-gbèsẹ̀, irora, ogbé-ọkàn, irẹ̀wẹ̀si-ọkàn, ibànújẹ tó fi mò àibalẹ̀-àyà tí ẹniyàn lè ní irírí rẹ ní gbèdẹ̀kẹ̀ àsikò kan, èyí tó lè já sí ikú tàbí kí aláisàn yí i jẹ. Kò di igbà tí ẹniyàn bá dùbúlẹ̀ àrùn kàngẹ̀kàngẹ̀-ara-káká-aláìlẹ̀dìdẹ̀, bí Ifá ti ṣàpẹ̀júwe nínú “*Ìwòrì Irẹ̀tẹ̀*,” Ifá ní:

Omi ni mo tẹ tẹtẹ,
Kí n to tẹ yanrìn,
A díá fún Ìwòrì
Èyí tí n; lọ rée wo Ẹrẹ lárùn
Wọn ni kó rúbọ
‘Oún jẹrì àrùn tí n ẹ Ẹrẹ báyií?
Ó wẹrẹ lárùn ará dá sáká
Ó wá n jó ní wá n yò,
Ní n yin àwọn àwọn Babaláwo
Àwọn Babaláwo n yin Ifá... Salami (2002:143)

Ifá a máa sọ àsotélẹ̀ nípa àisàn tó bá fẹ̀ kọ ẹniyàn, ilú tàbí àwọn Babaláwo gan-an fúnra wọn. Nínú ẹṣẹ Ifá yìi, àwọn awo Ìwòrì jẹ kó yé e pé wọn n gbé aláisàn kan tó pòkàkà Ikú bọ sódò rẹ fún itójú àmó kó rúbọ kó lè rí àisàn yìi. Rírú ẹbọ jẹ ọ̀nà kan pàtò tí Ìwòrì fi rí ojútúú àti ọ̀nà àbáyọ̀ sí àisàn gbáyé-gbòṣrun tó ẹ Ẹrẹ. Ìlànà àṣà iranra-ẹni-lówó nínú iṣẹ̀ iṣẹ̀gùn yìi wà nínú ọ̀nà tí àwọn babaláwo máa n gbà ẹ́ àṣeyọ́rí nípa akitiyan itójú àwọn aláisàn. Ọ̀nà méjì ní àisàn lègbà ẹ́ ẹniyàn: àisàn àfojúrí àti èyí tí a kò le fojú rí; tí wọn máa n fi “*esẹ-ilé*” tò ní ilẹ̀ Yorùbá. Ní ti isòrí kejì yìi, kí ẹbí tó mò pé onítòun n ẹ́ àisàn, nìkan ti lẹ̀ bọ̀ sórí.

Yàtò sí àisàn tí a mẹnù bà lókè wònyí, àilówó tún jẹ isòrí isòrí “àisàn” kan pàtàki. Èyí farahàn nínú “*Ìwòrì Ogbè*”. Ifá ní:

Ìwòribogbè eyẹ oko,
A díá fún Ọ̀rúnmìlà,
Babá jí,
Baba ọ̀ rówó kan à á yọ ná
Òun lè lájé lówó báyií?... Salami (2002:106)

Ìpọ̀njú àirówóná ti bá Ọ̀rúnmìlà, ó bèrẹ̀ sí ní ta àwọn ohun-iní rẹ. Amó rírú ẹbọ̀ tún mú kí Ọ̀rúnmìlà di alájẹ repete Èyí tùmò sí pé, bí sànmọ̀nì bá lọ tìn-intrín, ó lè dá àisàn àiròtélẹ̀ sí àgọ-ara ẹniyàn lónà tí àwọn okun ataràjì-kẹbẹ̀ yòò rẹ̀wẹ̀si láiròtélẹ̀. Ní àfikún, ijayá tí àilówó lówó lè mú bá ẹniyàn,

gégé bí Ifá ti sàkàwé irírí Oba Onílẹ̀rẹ̀, lẹ̀ wú ọ̀kan-ò-jòkan àrùn tí wọn ti forí mú jáde láti inú àgò-ara. Oba Onílẹ̀rẹ̀ sùn, kò le sùn, ara rẹ̀ kò lélẹ̀; ọ̀kàn rẹ̀ kò balẹ̀; bèè ni ó rin “*igba máìlì*” nínú yàrá tí kò ju igun méréń lọ. Èyí ló mú kó ránsẹ̀ sí àwọn awo rẹ̀ pé kí wọn yẹ ọ̀un lẹ́wọ̀ kan ibò wò. Odù tó yọ lójú ọ̀pọ̀ Ifá ni pé “Oba ní oókan à á yọ ná,” èyí ni àwọn awo rẹ̀ fí fẹnu ọ̀rọ̀ jóná fún Oba, pé “àrùn kan ò jowó lọ!” Kí ni ọ̀jòjò tí ń ẹ̀ gbogbo ayé lóní, tí dúdú taláwọ̀ funfun, bí kò ẹ̀ àìsàn owó? Àyọ̀rísí àwọn ọ̀sọ̀rọ̀ à-rò-kàn-à-rò-kàn àti ìmí-ẹ̀dùn tí ń m̀kún-àgbinsínú àti àsunundá wá wònyí ló máa ń di àìsàn tó lẹ̀ búrẹ̀kẹ̀ ní kò-pẹ-kò-jìnnà tàbí lójó-iwájú. Bóya ìdí nìyí tí àwọn Yorùbá fí ní ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ orúkọ, nínú àkà-ọ̀rọ̀ wọn, fún àìsàn nípasẹ̀ ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀, àpólà-orúkọ, àkànlò-èdè, odidi gbólóhùn àti nínú ọ̀rọ̀-ìkàsì èyí tó pitimu nínú ẹ̀sẹ̀ Ifá. Lára àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ èyí lá ti rí àwọn orúkọ tàbí ipèdè bí:

- (i) àárẹ̀,
- (ii) àrùn
- (iii) àmódi,
- (iv) ọ̀kùnrun,
- (v) àìlera,
- (vi) Ó ẹ̀ mí gbóló
- (vii) Ó tẹ̀ mí diẹ̀
- (viii) Ará wó mi
- (ix) Ara rẹ̀ fà,
- (x) Ó ń sòjòjò (Ọ̀jòjò ń s'Ọ̀gún, ara Ọ̀gún ò le)
- (xi) Ó ń pòkàkà Ikú,
- (xii) Ó fowó ba itẹ̀ ọ̀run
- (xiii) Ó ń sògbògbò àrùn, ara káká, aláńlẹ̀dide, àti bèè bèè lọ

Àkíyèsí wá pé, àdàpẹ̀ –ọ̀rọ̀ ló pòjù nínú àwọn ọ̀rọ̀ tàbí àpólà àfìsàpẹ̀júwẹ̀ àìsàn wònyí. Nínú èrò àti igbàgbọ̀ Yorùbá, wọn kì í pe ohun búburú mọ̀ ara wọn. Ìdí nìyí tí wọn fí máa ń sọ pé, “à-pẹ-mọ̀-ara-ẹ̀ni là á pe tẹ̀mí dìrẹ̀.” Yorùbá tún gbàgbọ̀ pé, agbára iye àti ikú wá lórí ahọn ẹ̀nikòọ̀kan láyẹ̀. Bí ẹ̀niyàn bá wá wá nínú ọ̀kan nínú àwọn ipò tí mẹnba lókè yí, ọ̀nà àbáyọ̀ lórí bí irúfẹ̀ ẹ̀ni bèè yó ẹ̀ gbádùn ni àwọn ẹ̀bí, ará, àti ojúlùmọ̀ aláìsàn yó máa sán.

Yorùbá bọ̀ wọn ní, “àìsàn là á wò ẹ̀nikan kì í wo Ikú.” Àwọn akòsẹ̀mọ̀sẹ̀ ní ilàna tí ọ̀sẹ̀gùn ibílẹ̀ Yorùbá bí: Babaláwo, Elérindínlógún, Agbomọ̀lẹ̀, Eléwé-omo, Ìyá-Àbíyẹ̀ (Agbẹ̀bí), Oníṣẹ̀gùn, Ọ̀lósanyin, àti ọ̀sọ̀rọ̀ àwọn Oníṣẹ̀sẹ̀ Yorùbá yòókù ní wọn mọ̀ itàn-yẹ̀míwò, itàn-àmúṣagbára, àti itàn-iwásẹ̀, nípa Ikú àti Àrùn pẹ̀lú orúkọ-ìpílẹ̀, orúkọ-àpẹ̀dáhùn tewé-tegbòogi fún àmúlò àti itójú aláìsàn láìṣiṣẹ̀-abẹ̀; láti igbà-iwásẹ̀. Níwọn igbà tó sì jẹ̀ pé ilàna tewé-tegbò ní Yorùbá mọ̀ tí wọn sì rògbòkú lẹ̀ lórí láti àárọ̀-ọ̀jọ̀, kí àwọn aláwọ̀ funfun tó mú ilàna ọ̀sẹ̀gùn igbálódé tòde-òní wá, ọ̀sẹ̀gùn àbáláyẹ̀ yí ni ẹ̀bọ̀ à-jí-ṣa wọn. Orin àwọn Ọ̀lọ̀ṣun, ní ilú Ọ̀sogbo, fí ìdí èyí múlẹ̀:

Sẹ̀lẹ̀rú àgbò,
 Àgbàrá àgbò,
 LỌ̀ṣun fí ń wẹ̀mọ̀ rẹ̀ kí Dókítà ó tó dé,
 A bímọ̀, má dána sílẹ̀;
 Ọ̀ṣun là ń pòwẹ̀ mọ̀.

Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ilàna ọ̀sẹ̀gùn igbálódé ló gbajúgbajà lóní, síbẹ̀, àwọn ẹ̀niyàn kò dẹ̀kun lílo ilàna tewé-tegbò àbáláyẹ̀ Yorùbá àti tí ẹ̀yà m̀iṣà fún itójú àìsàn, fífún ara lókun àti níní ilera pípe tàbí fún iwòsàn aláárẹ̀. Ilàna tewé-tegbò yí lẹ̀ jẹ̀: àgúnmu, àgbò, àbùwẹ̀, àsẹ̀jẹ̀, àtọ́lá, àbùsari, gbígbẹ̀mí tàbí

lílò lònà mìíràn tó la awo lọ. Ọ̀nà tí èyí gbà farahàn nínú àmúlù-Odù Ifá ni ó jẹ wa lógún nínú isẹ̀ yí. Ó tún ẹ̀ pàtàkì láti fi kún un pé itàn tó rò mò ẹ̀sẹ̀ Ifá kòòkan tún jẹ ohun tí a gbéyèwò. Àmọ̀, o tún yẹ láti sàlàyé pé àwọn itàn inú ẹ̀sẹ̀ Ifá ló túbọ̀ tan ìmọ̀lẹ̀ sí kókó-òrò inú àwọn ẹ̀sẹ̀ Ifá tí a lò. Kò sí sùgbón tàbí nípa pé, àpadé àti àludé ilera ẹ̀dà àti àwọn ohun tó rò mò ọ̀n jinlẹ̀ gidigidi; èyí tó kojá àfojùrí nígbà mìíràn.

3.2. Ìwòsàn: Àṣeyege Akitiyan lóri Ìgbédide àti Ìmúpadàbòsípò fún Aláìsàn

Bí àìsàn ti ní agbára láti dá aláìsàn gúnlẹ̀ tàbí dùbúlẹ̀ nàà ni ìwòsàn ni ikápá láti ẹ̀ ìgbènde aláìsàn. A lẹ̀ sàpẹ̀júwé ìwòsàn gégé bí ètò ìmúbòsípò ilera fún aláìsàn lẹ̀yìn àìsàn ránpẹ̀ tàbí àìsàn ọ̀lójó pípẹ̀. A tún lẹ̀ fi kún un pé ìwòsàn, láti ọ̀wọ̀ onìṣẹ̀gùn jẹ akitiyan ríró aláìsàn láagbára pẹ̀lú èròngbà láti pada sí ọ̀júlówó ipò amarátakébé; èyí tó dóólà èmí rẹ̀ lówó àrù tàbí ikú. Bí àìsàn ti máa ń wọ̀ agó-ara èniyàn wẹ̀rẹ̀wẹ̀rẹ̀ nàà ni ìwòsàn máa ń ní gbèdéke àsìkò tí yó gbà kó tó di pé ara aláìsàn yá gágá. Àkíyèsì wà pé kì í ẹ̀ gbogbo aláìsàn ló máa ń gba ìwòsàn lẹ̀yìn akitiyan itọ̀jú bẹ̀ẹ̀ sì ni kì í ẹ̀ gbogbo ẹ̀ni tí ayé fọ̀jú sí lára pé, yó kù, tòní-tòla ní àìsàn wọn máa ń já sí ikú. Ìdí nìyí tó fi jẹ̀ pé, “ìgi gbìgbé” lẹ̀ dúró kí “tútù” sì wó lulẹ̀ nígbà mìíràn.

Èyí tùmò sí pé, aláìsàn tó ń pòkàkà ikú lẹ̀ ẹ̀ bí eré, bí eré kó gbádùn pẹ̀lú àlàáfíà àti èmí gígùn. Ní ìdàkejì ẹ̀wẹ̀, ẹ̀ni tí gbogbo èniyàn kò rokàn àìsàn sí nítorí pé ó ní ilera pípẹ̀, ní iwòye mùtúmùwà, lẹ̀ fò sánlẹ̀ kí “*Ọ̀lójó*” dé sí í. Lẹ̀yìn tí aláìsàn bá ti gba itọ̀jú tó péye tí àlàáfíà sì ti dé agó-ara rẹ̀, ìwòsàn dé nù un. Àpẹ̀rẹ̀ àwọn àmì pé ìwòsàn ti wà fún aláìsàn ni: oúnjẹ jíjẹ láìlódìwọn, yíyán leraléra, oorun àsùnwoṛa, isó síso lóòrèkóòrè, ànfaàní láti gbé-ọ̀wọ̀-gbé-ẹ̀sẹ̀ fúnra aláìsàn àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. Ìdí nìyí tí Yorùbá fi máa ń pa á lówe pé, “ara baba kò yá, ara baba kò yá; ẹ̀kọ̀ ń wólé, ewé ń jade.” Bákan nàà, wọn tún máa ń sọ pé, “isó ni ọ̀lókùnrun fí í dúpẹ̀.”

Isẹ̀ iwádìí tó jinlẹ̀ ti Verger (1976) ẹ̀ lóri ewé ilẹ̀ Yorùbá èyí tó fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé, ewé ń jẹ, oògùn sì ń jẹ̀ pẹ̀lú fún àwọn tó ní ìmò nípa itàn, èròjà, ilò, èèwò àti agbára wọn fún itọ̀jú àti ìwòsàn fún ilera, itọ̀jú àti ìwòsàn ẹ̀dà lówùjọ.

Nínú ilànà isẹ̀gùn àbáláyé Yorùbá, a kò le kó iyán oúnjẹ kéré. Yorùbá tilẹ̀ gbà pé, “oúnjẹ lòrẹ̀ àwò.” Bákan nàà, wọn tún máa ń sọ pé, ọ̀bẹ̀ lómú agbà.” Nínú iwòye wọn, Yorùbá fẹ̀nu ọ̀rò jóná pé, “èmí tí kò jata, èmí yẹpẹ̀rẹ̀ ni.” Gbogbo àwọn ọ̀we wònyí ń fi pàtàkì oúnjẹ hàn gégé bí ẹ̀ka kan tí kò ẹ̀ é fowó yẹpẹ̀rẹ̀ mu. Ní kùkùrú èdè, oògùn lílò àti àjẹsára pàtàkì ni oúnjẹ jẹ̀ ní ààyè tirẹ̀ nínú ilera abarapá tàbí aláìsàn. Ipò tí Yorùbá fi oúnjẹ sí kò kéré rárá. Èyí ló bí àkòsórí ajemóunjẹ Yorùbá yíi:

Iyán loúnjẹ,
Okà loògùn
Àirí rará là ń jẹkò
Kénu má dilẹ̀ ní ti gúgúró!

Gbogbo oúnjẹ afàralókun, aṣara-lóore amáradán àti amárasodí Yorùbá ní wọn ní itàn-orírun, itumò àti ipò pàtàkì nínú èrò àti ìgbàgbò Yorùbá nípa ilera èniyàn, oríkì-ajemóunjẹ, àti ilú tí a mò mò ọ̀kòòkan wọn (èyí ni ibi tí jíjẹ wọn wópò sí) àti mímòn-sẹ̀ wọn. Ó yẹ ká fi kún un pé, iyántànféré, máa ń wáyé nípa oúnjẹ, Yorùbá bọ̀ wọn ní, “bòmódé koyán alẹ̀, agbà a fitàn balẹ̀.” Yàtò sí èyí, a rí lára àwọn oúnjẹ Yorùbá wònyí tí wọn jeyọ̀ lònà kan tàbí òmíràn nínú ẹ̀sẹ̀ Ifá. Ìgbàgbò àwọn èniyàn ni pé, ọ̀bẹ̀ ilasa jíjẹ ló mú kí isẹ̀lẹ̀ ibejì bíbí wópò nínú itàn ilú Igbó-Ọ̀rà tó wà ní ipínlẹ̀ Ọ̀yọ̀, ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Àmọ̀ àlàyé tí Ọ̀ba Jamiu Adédámọ̀lá Badmus, Olúàso ti Ìbèrèkòdo, ní Igbó-Ọ̀rà, ẹ̀ fún wa kò fi ìdí èyí múlẹ̀.

3.3. Ìlera Ọmọniyàn: Okùnfà Ọrọ àti Itèsíwájú Èdà

Àrùn ojú ni pé, ìlera èniyàn ni ọ̀pákùtèlẹ̀ ọ̀rọ̀ èdà láyẹ́. A lẹ̀ sọ yanya pé ètẹ̀ láti ní ọ̀rọ̀ ni èrò-ọ̀kàn tàbí akitiyan a-ó-dà-a-ó-dà oníkálukú èdà láyẹ́. Èyí ló sì máa n fa, “bó-o-jí-o-jí-mi” tí ẹnìkòọ̀kan, ti dúdú-taláwò-funfun, n bá káàkiri ayé lójoojúmọ̀ lóní. Ọ̀nà wo wá ni idádúró tàbí idágúnlẹ̀ kò se ni pagi dínà eré-ajé àti ilàkàkà àtilà tí ẹnìkòọ̀kan n sàré kíkọ̀kíjo lẹ̀ lóri ni a gbéyèwò ní abala yìí. Ifá se iránlówò lóri èyí nípá àwọn àsọdátọ̀-ọ̀rọ̀ láifepoboyò lóri pàtàki ìlera èdà; èyí tó jẹ olúborí tó lẹ̀kẹ̀ ohun gbogbo. Bí a bá wo àyíká àwùjọ̀ èniyàn finnífínní, ó hánde pé ní ibèrèpèpè ayé, ni Èlédàá ti se ohun gbogbo lójò lẹ́jẹwò-òn-lẹ́jẹwò-òn ní ibámu pèlú bí àwùjọ̀ èniyàn kòọ̀kan yó se nílò wọn fún igbáyégbádùn àti ìlera pípé wọn. Àkíyèsí wà pé bí iyònda àti òmìnira bá ti pọ̀ lápọ̀jù fún ọ̀mọ̀ èniyàn, àyọ̀pọ̀rọ̀ àti àsilò ohun-iní tàbí ohun àjogúnba máa n wáyẹ́. Ìdí niyí tí èniyàn fi gbòdò sọra láti má gbàgbé àfọ́júsùn-ẹni nípá lílòdì sí àwọn “òfin” ajemọ̀-ìlera tó lẹ̀ mú kí ẹmi ó tójó láti jẹ làálàá ẹni dọba. Ifá ti ọtẹ̀ lẹ̀ bí ó se dára tó kí èniyàn jí láyọ̀ àti àlàáfia. Ẹ̀se Ifá náà sọ pé:

Kò síhun tó dùn lẹ̀yò,
Bí i ká jí kára ó le,
A díá fún Gidìgìdì to jí ní kùtùtù,
Tí n sebo àjìnde,
Ara gbámúgbámú ni teésan,
Òde gbangbaba là á béwé ajílẹ̀kegẹ́
Òde gbangbaba náà là á fewé ajílẹ̀kegẹ́ sí lọ ...

Léyìn wíwa ohun rere gbogbo fúnra-ẹni láyẹ́, ìlera pípé ló jẹ okùnfà ire gbogbo. tí kí i yẹ, tí èniyàn bá n lépa láyẹ́. Èyí tó tùmọ̀ sí pé ìlera gan-an ni ipilẹ̀ ọ̀lá àti ọ̀lá èdà gégé bí ẹ̀se Ifá inú àyọ̀lò yìí ti fihàn. Àwọn Yorùbá kò kó iyan Ifá kéré nípá ọ̀rọ̀ gbogbo tó jẹ mó igbésí-ayé èniyàn tàbí àwùjọ̀ lápapọ̀. Èyí kò seyin bí Ifá se máa n tan òkodoro imọ̀lẹ̀ sí ohun tó bá rújú tàbí pakaso, tí èniyàn sì n wá ojútùu sí; èyí kò yọ ìlera èdà sílẹ̀. Ipò pàtàki, gégé bí aláse àti olùmòràn-ọ̀kàn tí Ifá dìmú hánde:

Ifá dé, aláse,
Ẹ̀bọra abìse,
Kò mọ̀ sí Irúnmọ̀lẹ̀ bí Ifá. Abimbólá (2014:142)

Ipò àarin gbùngbùn ẹ̀sìn ibilẹ̀ Yorùbá ni wọn fi Ifá sí gégé bí “Ọ̀mòràn tí i moyún inú igbín nínú ikarahun.” Ọ̀títọ̀ kan ti kò se jiyàn, ní ibámu pèlú èrò àti igbàgbọ̀ Yorùbá, ni pé àwọn Irúnmọ̀lẹ̀ yòókù a máa tọ Ifá lọ fún àyèwò lóri ohunkóhun tó bá rú wọn lójú. Kódà, Ifá ló pítàn ríròwáyẹ́ àwọn Ọ̀kànlénirínwó Irúnmọ̀lẹ̀ Yorùbá nínú, “Èjìogbè.” Èyí ni ipilẹ̀ ibágbépọ̀ èdà lówùjọ̀. Yemitan & Ọ̀gúndélé (1979:31-33) náà topa ibèrẹ̀ ọ̀kọ-níní àti aya-fífẹ̀ àti ànfààní tó sodo sínú igbeyàwó yàtò sí à-da-gbè-à-dá-fà bí àbùdà wọn ní ilú Ọ̀sòsohíro.

4. Àsà Ibágbépọ̀ Èdà bí Àpẹ̀rẹ̀ Ifúnìlókun àti “Agbára” fún Ìlera Pípé Èdà

Kò sí àniàni nípá pé, àsà àjùmògbépọ̀ àwọn Yorùbá ní ipa pàtàki lóri ìlera pípé ẹnìkòọ̀kan nínú àwùjọ̀ wọn. Ọ̀gúnwálẹ̀ (1966), Yemitan àti Ọ̀gúndélé, (1972) àti Ọ̀lájubù, (1978) fi idí èyí múlẹ̀ nínú àbò isẹ̀ iwádií nínú iwé wọn. Àmọ̀, “bí ilẹ̀ bá kan ilẹ̀, bí a kò fẹ̀ni níbẹ̀ a kí i tábẹ̀rẹ̀.” Àsà ibágbépọ̀ kò dà bí ibárepọ̀, ibárepọ̀ kò dà bí ibásepọ̀, ibásepọ̀ kò dà bí kí inú ara-ẹni-ó mó-síra-ẹni ní àwùjọ̀ tí èniyàn bá ti bá ara rẹ̀. Ajáyí (2005) sàpẹ̀júwe àsà gégé “olúborí ohun gbogbo tí àwọn èniyàn kan bá gbàgbọ̀, fúnka mó, tí wọn sì n se láti igbà-dé-igbà láiyèsẹ̀.” Èyí tùmọ̀ sí pé, àyíká-tó

kan bóbo tó bí inu-fuu-àya-fuu lè fa sábabí àisàn sí èniyàn lára. Ìkùnsínú àti gbùngbùngbún bí ohun àmúṣẹyẹ ní ilẹ olórogún tilẹ máa n jí àwọn àisàn agó-ara dide.

Kí ni ibáṣepò àwùjọ? A lè ṣàpẹjúwé ibáṣepò àwọn èniyàn inú àwùjọ ní ibámu pẹlú ojú àmúwayé àwọn onímò ní èlẹkajẹka bí: (*imò-orirun-òrò*), (*èkò-imò-àwùjọ/sosiolóji*), (*imò-ìjìnlẹ-èrò/filósófì*), (*èkò-imò-nípa-ayé*), (*èkò-ajẹmò-àyíkà*), (*ogbón-àjogúnba-ajemáṣà*), (*imò-àwùjọ-àdáyébá*), (*ètò-òrò-ajé*), (*òrò-ìṣẹlú*), tàbí (*èkò-imò-èdà-èdè*) àti bẹẹ bẹẹ lọ. Gbogbo àwọn èka-imò wònyí ló tẹpẹlẹmò pàtàkì ilera, lónà kan tàbí òmíràn, fún imúdúró-ṣòkan àti àṣeyorí oṣoniyàn. Èyí tùmò sí pé, àjùmòṣe ni ọrò ètò-ilera fún ọwọ àwọn èniyàn kan tí wọn wà ní àwùjọ kannáa.

Ọnà tí èyà kòòkan n gba ṣe àkíyèsì lórí itumò ilera, àisàn, itójú, iwòsàn yàtò sí ara wọn láti agbègbè kan sí agbègbè miiran tàbí ní àkókò kan sí èkejì nítorí àyípadà tó máa n dé bá àwùjọ, ojú-ọjó àti iwónuwòde àṣà nípàsẹ ọlájú. Irúfẹ àwọn ìṣẹlẹ abágbàmu báyii àti akitiyan láti kápá àrùn tó bá súyọ ní gbèdẹké àsikò kan ló máa n parapọ di àróbá tàbí àkòsilẹ itàn fún iran tó n bọ lójọ-iwájú. Ó yẹ ká fí kú un pé èyà kòòkan ló máa n kẹde bí imò wọn ti gbòòrò tó nípa ìṣe ìṣẹgùn abáláyé “*awogba-àrùn*” wọn. Ó ṣe pàtàkì láti fí kú un pé àṣà àti ìṣe àwùjọ ló máa ṣe atọnà lórí ilànà ìṣẹgùn fún onírúurú àisàn inú àwùjọ kòòkan. Èyí kò tako fifi ààyè gba imò ìṣẹgùn ilẹ òkèèrè bí àṣeránwọ láti ọwọ àwọn akòṣẹmòṣẹ oníṣẹgùn láti èyà miiran, nítorí pé àṣà àti imò kì í dúró sójúkan gbàrí bí adágún odò. Àṣà gbòòrò, ó sì pẹka, ohun ni ohun gbogbo tí èdà inú àwùjọ bá n ṣe tí wọn sì rògbokú lẹ fún igbáyégbádùn, idàgbàsókè àti itèsíwájú àwùjọ. Ídì nìyí tí Mustapha (a.y., 1986:147) fí kí àṣà báyii:

A kò le pa ààlà kan dai-indan-in láàrin àṣà àti òrìṣà Yorùbá. Ohun tí àwọn èniyàn kan ti ṣe sáyìn nígbà láéláé tó mu’ ayé tubà-tùṣe fún wọn ní sa’ à tiwọn, tí’ iran miiran sì tún tẹwọ gba á láiyé, láigbun, tí wọn sì n ṣe àwọn nnkan wònyí nígbà ayé tiwọn náa, ni à n pé ni’ àṣà... Tó bá rí bẹẹ, ara àṣà ni èdè tí à n sọ àti àwọn òrìṣà tí a n sìn. Onírúurú àṣà Yorùbá ló ti inu’ èsìn òrìṣà tí àtọlẹdólẹ Yorùbá máa n bọ láti àárò-ọjó wá jẹ yọ.

A lè ṣe àpẹjúwé àwùjọ gégé bí itèdó, abúlẹ, ilú, èyà, agbègbè, orílẹ-èdè, tàbí ibùdó kan pátó tí àwọn ọwọ àwọn èniyàn tó níye lórí kan tẹdó sí nìbì tí wọn ti n ṣe ìṣe-òòjọ àti ètò ká-rà-ká-tà pẹlú ààbò àti ètò ìṣẹlú àṣeyàtò sí àwùjọ miiran fún igbáyégbádùn mùtúmùwà. Ní àarin gbùngbùn ibáṣepò àwùjọ kòòkan, oríṣiríṣi isòro ló máa n súyọ: ọwọ omi, oúnjẹ, owó, ọràn dídá, lílùgbàdì àisàn, àjàkálẹ-àrùn àti bẹẹ bẹẹ lọ. Ojúṣe gbogbo àwùjọ, gégé bí èrò Yorùbá pé, “*ikú wa àjokú, àawẹ wa àjogbà*,” láti wá ọnà àbáyọ sí àrùn tó bá súyọ bí ti *Covid-19* to bẹ sílẹ ní Wuhan ní orílẹ-èdè China ní odún 2019, tó sì ràn mò ọn káakiri orígun méréèrin agbáyé.

Nítorí náà, àwùjọ láti inú ìṣòkan, gbódò jẹ àkójopọ isòrí àwọn èniyàn kan tí èrò, èdè, èsìn, ìṣesí àti ihùwàsí wọn ṣe wékú tàbí dógba délẹ. Ibáṣepò àwùjọ, gégé bí Ifá ti fí idí rẹ múlẹ jẹ ohun-iní pàtàkì tí ó máa n ran àwùjọ lówọ láti gòkè agbà ní “*sànmóni/sàà*” tí àwùjọ n ló lówólówọ àti ni ọjó-iwájú. Lóòótó ni pé ilera jẹ nnkan tó ṣe bàbàrà láti ran gbogbo àwọn èniyàn lówọ láti dé ibi àfojúsùn wọn ṣùgbón ètò ìṣẹgùn àti àyèwò ní ilànà ìṣẹnbáyé Yorùbá kó tí i dé ibi tó yẹ fún pípèsè iwòsàn láirògbokú lẹ ètò ìṣẹgùn Òyìnbó. Ídì ni pé, “*ajá iwòyí ló mọ ehorò iwòyí i lẹ*.” Bí ìṣe iwádíí bá tún tẹ síwájú sí i, a lérò pé ìṣẹgùn abáláyé Yorùbá lẹ súnmo ipele oní-fẹgbèn-kẹgbé pẹlú àwọn ìṣẹgùn miiran lágbàáyé.

Iran Yorùbá kì í fí ọwọ̀ yẹpẹrẹ mú ọrọ̀ ilera àwùjọ tàbí àyíká wọn, bí ó ti ẹ̀ hànde nínú àwọn ọ̀wẹ̀ wọn àti ẹ̀sẹ̀ Ifá tí a ti yànnàná sẹ́yìn. Ìbásepò àwùjọ Yorùbá jẹ̀ èyí tó ẹ̀ é mú yangàn nítorí pé àjùmọ̀se tó gúnmọ̀ jẹ̀ àbùdà àrítókàsí pàtàkì tí igbẹ̀-ayé wọn dúrò lé. Láti igbà iwásẹ̀ nì ìbásepò àwùjọ Yorùbá ti balẹ̀ tó sì lapa, lóde-òní, ó ti gbèrègèjigè ó sì ti pẹ̀ka kojá ti igbà tí ojù wà lórùnkún. Bí ó ti ẹ̀ wá mú idàgbàsókè lówọ̀ fàa nì àwọn èniyàn kò bikítà láti pa àwọn òfin ilera tó jẹ̀ mó èèwò, oúnjẹ, ohun mímú, íbalòpò, isinmi tó péye lẹ́yìn iṣẹ̀-òdòjò, líló ànàfààní àjùmọ̀gbé yàtò sí “*gàbándáyá*” tí oníkálukú ñ gbé lóṣòṣò bí ọmọ awùsà àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ̀ mó.

Nípa báyii, àisàn túbò n gogò sí i lójoojúmọ́ láwùjọ Yorùbá, ó sì n di ohun tọtọ-fọn-kálẹ̀. Ìdí niyí tí a fi tanná imọ dé inú Ifá láti fi idí rẹ̀ múlẹ̀ pé itọ́jú aláìsàn àti àwọn itàn abẹnú wọn, ní ilàná ìshẹnbáyé, wà nínú Ifá pẹ̀lú àfikún imọ̀ sí àwọn ìṣẹ̀ onímọ̀ ọ̀ṣaájú tí a gbéyèwò. A lérò pé àbò iwàdii yí yóò ran àwùjọ ọlájù Yorùbá lówọ̀ gégé bí àwòta tàbí àwòkọ̀ṣe rere láti ṣe àtúnṣe níbi tó bá yẹ lórí ọ̀rò ilera, àisàn, itọ́jú àti iwòsàn.

5. Àgbáyèwò Àwọn Èsẹ Ifá tó Sàtìlẹ̀yìn fún Títọ́jú Ara-ẹ̀ni

Àwọn gbólòhùn olòhùn jẹjẹ tó kún fún ìmòrán, ikilò àti ibáwí láti inú Ifá jẹ àbùdà tó lágbára púpò. Dídá ohùn Ifá mò pèlú àṣẹ tó sodo sínú wọn, jẹ iránwò láti mọ iyàtò láàrin ohùn ètàn láàrin isègùn ojúlówó àti ayéderù. Àwọn Yorùbá ní igbàgbò nínú Ifá àti ohun gbogbo tó rò mò ọ. Ìdí niyí tó fí jẹ pé isègùn láti ọdò àwọn Babaláwo kò ní “ẹja-n-bákàn” nínú. Sẹ, “àìgbòfà là ń wòkè, Ifá kan kò sí ní párá!” Èṣe Ifá tó sàtílẹ̀yìn fún titójú ara-ẹni pò jántirẹrẹ, àmọ, àṣàyàn ẹṣe Ifá ni a máa lò pèlú itàn tó rò mò wọn bí a ti ń ṣe bọ láti ibèrè pépà yìi; nítorí ààyè. Nínú “*Èjìogbè*”, Ifá ni:

Okò etílẹ̀ ladiyẹ̀ lẹ̀ ro,
 Ònà àkìtàn ladiyẹ̀ lẹ̀ yẹ,
 Adiyẹ̀ yẹ̀nà àkìtàn, ò suhàn suhàn,
 Èyinkulẹ̀ nigbódù adiyẹ̀,
 A dífá fún Ọ̀rúnmilà,
 Ifá n lọ̀ sẹ́gun Ọ̀lọ̀mọ̀ayòòrọ̀
 Ọ̀lọ̀mọ̀ayòòrọ̀ lorúkọ̀ tá n pekú,
 Ifá, jòò, má jẹ́ kí n bárun í kú,
 Ọ̀lọ̀mọ̀ayòòrọ̀ lorúkọ̀ à npàrun,
 Ifá, jòò má jẹ́ kí n báisàn yìi dàgbà
 Ewé Ifá kan n bẹ́ lóko,
 Àrun, a timò é, kó o má lo...

Ọlomọayòṛọ ní orúkọ tí à ń pe ikú, Ọlomọayòṛọ náà ní orúkọ tí à ń pè àìsàn. Àwọn awo pe Ọrúnmilà, wọn ní àìsàn kan ń bọ o. Wọn ní kó mú ewédewéṣẹfá, kó fí ṣiṣẹ Ifá; kó dá a lágbo, kí Ọrúnmilà máa mú un. Bí àrùn tí a bá wo` tí`títí, tí kò gbọ; ibi ikú ló máa ń já sísí. Ọrúnmilà mú ewé àtí egbò, ó fí ṣiṣẹ Ifá ní ìmúra sílẹ láti dènà àrùn tó gbọ ikílò rẹ. Ó ba tọ àwọn onímọ lẹ. Wọn ní ewédewéṣẹfá, ewe-oko, ewe-òdàn, ní kí Ọrúnmilà lẹ wá. Wọn fí kún un pé gbogbo ohun tó ń jẹ fòní-kù-fọl-a-ń-de, àtí àìlera nínú àgò-ara gbogbo rẹ ló máa ròkun ìgbàgbé. Gbogbo ohun tó ń jẹ ikú ló máa wògbé. Gbogbo ewe wònyí ní wọn fí ṣiṣẹ Ifá fún Ọrúnmilà, wọn dá a lágbo tútù, tí wọn rán itàn Ifá sí i.

Èyí ni Ọ̀rúnmilá ǹ bú mu ní igbá kòòkan láàárò. Gbogbo ohun tó jẹ àìsàn nínú àgò-ara Ọ̀rúnmilá ló su ú mọ́ imí, tó tò ọ́ mọ́ itẹ̀. Báyií ni àjínde ara bèrẹ̀ sí ní jẹ́ fún un. Bí ikú ẹ̀ ǹ gbòòrùn rẹ̀ ní ikú ǹ sá, bí àrùn ẹ̀ ǹ gbòòrùn rẹ̀ ní àrùn ǹ sá. Bí a bá wo ese Ifá yíi àti itàn rẹ̀ dáadáa, ètẹ̀ láti sẹ̀gun

àrùn ni Òrúnmílà ta tó fí rí iwòsàn pípé gbà. Àrùn ní í jẹ “tú mi lásìírí kí n fí ọ sílẹ̀, bò mí mọra kí n pa ọ”. Eni ègún gún lẹ̀ sẹ̀ ní í ẹ̀ lákánláká tọ alábe ni Òrúnmílà fí ọ̀rọ ara rẹ̀ ẹ̀ se tó fí gba ilera rẹ̀ padà. Èyí tó tùmò sí pé, ọwọ̀ tó bá ń dunni, a kì í fí sí abẹ̀ aṣọ.

Bí a bá fí ojú inú wò ó, ọ̀rọ̀ nípa ilera èniyàn àti itọ́jú aláìsàn fẹ̀rẹ̀ wọn gógó ju oúnjẹ jíjẹ lọ. Àmọ̀, bí èniyàn bá ń rí oúnjẹ aláádùn, tí èròjá rẹ̀ ń pé péreperé jẹ lóòrèkóòrè, èyí tó lè ran ilera èdà lówó, gégé bí àjẹsára, dé gbèdẹke tó lápẹ̀rẹ Adénẹkàn (2007) fí ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé, oògùn fún ilera tó péye ní oúnjẹ fúnrarẹ̀ láàyè ọ̀tò, èyí tó tùmò sí pé; oúnjẹ loògùn fún ‘iwòsàn.’ Èyí kò tùmò sí pé, oúnjẹ tí èniyàn bá ń jẹ. tí dípò oògùn lílò bí àarẹ̀ bá dé sí èniyàn o. Ifá, nínú *Ọ̀sẹ̀-Awùrelà (Ọ̀sẹ̀tùúrà)* pa obì, ó yọ àbìdun lórí itọ́jú ara eni. Ifá lo ìrírí Fárundu Òrú gégé bí àkàwé nípa iwòsàn, irú àìsàn, bí à àwọn awo tí ẹ̀ se itọ́jú aláìsàn tó fí gbádùn, ẹ̀bọ̀ tàbí ètùtù toí wọn ẹ̀ se, bóyá wọn lo ewé sí i, bóyá wọn lo egbò tàbí àyájọ Ifá, títi aláìsàn fí gbádùn. Yorùbá bò, wọn ní “òkùnrùn dínwó n dínìngùn.” Rírojuowó lórí ilera eni tàbí láti tọ́jú aláìsàn lásìkò tí èniyàn bá ń Ẹ̀arẹ̀ lẹ̀ fa kí èniyàn ná ilọ̀poilọ̀po owo nígbẹ̀yìn; ó sì ẹ̀e ẹ̀ se kí aṣọ má bá ‘omóyẹ’ mọ. Odù Ifá *Ogbèrikúsá* Ẹ̀làyẹ̀ pé:

Bí Ọ̀lókùnrùn bá gbọn lágbónjù,
Babaláwo tó bá gbófá yanranyanran
Ní mọ ọ̀n ní máa róúnjẹ ẹ̀ jẹ
A dífá Fárundu Òrú,
Èyí tó ń ru àrùn ẹ̀lẹ̀sin-mẹ̀sín

Ìtùmò àìsàn “*ẹ̀lẹ̀sin-ò-mẹ̀sín*” tí Ifá ń sọ ní pé, bí orí tí ń dun Arundu-Òrú lóníí, ní ọkàn ń dùn ún lóla; èyìn ń dù ún ní ọ̀túnla, kíndínrín ń dù ún níjọ mẹ̀rín, itan ń dùn ún níjọ mārùn-ún, ojú ń dùn nún níjọ mẹ̀fà. Gbogbo oríkèèríkèé ara rẹ̀ ní kò gbádùn! Arundu-Òrú wá lọ sódò àwọn bí Babaláwo-tó-bá-gbófá-ní àgbójù, pé kí wọn yẹ ọ̀n loókàn ibò wò, bí kíndínrín ẹ̀ se ń dun ọ̀n ní orí ń dun ọ̀n, apá ń dun ọ̀n, esẹ̀ ń dun ọ̀n, èyìn ń dun ọ̀n, ojú ń dun ọ̀n, abẹ̀ ń dun ọ̀n. Kò sì sí ọ̀n tóun kò tí ló tán, síbẹ̀, orí kò ló já sí; ọ̀n ò gbádùn. Arundu-Òrú kò le sọ pátó bí àìsàn abáfẹ̀fẹ̀rín ló ń dà á láàmù, bí kòkòrò-àìfojùrí ní, bóyá ọ̀gìdì ìkóràn ní, bóyá àìsàn àjogúnba ní tàbí láti ọ̀wọ̀ àwọn Ajogun ní. Gbogbo àjẹsára-adẹkun-àrùn ara rẹ̀ tó lè gbógun tí àìsàn da iṣẹ̀ sílẹ̀ lówó kannáa.

Àwọn awo bá gbé Ifá kalẹ̀, Odù tó yọ lójú ọ̀pọ̀n Ifá nínú *Ogbèrikúsá*. Àwọn awo ní ọ̀n tó ń ẹ̀ se, kò gba kó lo ewé, kò gba kó lo egbò. Wọn ní ètùtù ní ọ̀n tó máa ẹ̀ se. Nnkan ètùtù ní odidi omọ ẹ̀ran tí kò ẹ̀ se ẹ̀ jẹ ní kó mú wá fún ètùtù. Ìgbọ̀ràn sí imọ̀ràn tàbí ìgbàtọ́jú ẹ̀ se kókó fún aláìsàn. Arundu-Òrú sáré sọjá, ọ̀jà sáré sígbá. Ó lọ ra omọ ẹ̀ran tí kò ẹ̀ se ẹ̀ jẹ wá fún àwọn awo, wọn fí ẹ̀ se ètùtù fún un. Wọn kun ẹ̀ran yíí ní oríkèèríkèé-rikèé sílẹ̀ pẹ̀lú ìgbá pàkátà. Wọn yọ orí rẹ̀ sọtò, wọn yọ ìgẹ̀ rẹ̀ sọtò, wọn yọ apá rẹ̀ sọtò, wọn yọ itan rẹ̀ sọtò, wọn kó ifun rẹ̀ sọtò, àti gbogbo èyà-ara rẹ̀ sọtòtòtò; wọn wá ẹ̀ se ètùtù sí i. Wọn mú orí ẹ̀ran yíí, wọn fí kun Arundu-Òrú lórí.

Àwọn awo bá fí ìyẹ̀rẹ̀ ọ̀hu`n arò pé:

Lilé: “Orí ń fọ̀ wọn lóníí, Èsù o gbèsá,
Ègbè: Arundu-Òrú, Òdù-Arundu
Lilé: “Òrùn ń dùn wọn lóníí, Èsù o gbèsá,
Ègbè: Arundu-Òrú, Òdù-Arundu
Lilé: “Ìgẹ̀ ń dùn wọn lóníí, Èsù o gbèsá,
Ègbè: Arundu-Òrú, Òdù-Arundu
Lilé: Àbònú ọ̀tún ń dùn wọn lóníí, Èsù o gbèsá,
Ègbè: Arundu-Òrú, Òdù-Arundu
Lilé: Apá ń dùn wọn lóníí, Èsù o gbèsá,

Ègbè: Arundu-Òrù, Òdù-Arundu

Lilé: “Òkàn n̄ dùn wọn lónií, Èsù o gbèsá,

Ègbè: Arundu-Òrù, Òdù-Arundu

Wọn pe orí tó n̄ fọ Arundu-Òrù, pé kó bọ sínú orí ẹran ètùtù. Wọn tún fi ojú ẹran kan Arundu-Òrù lójú, wọn mu apá ẹran wọn fi kàn án lápa. Báyii ni wọn se tí wọn fi gbogbo oríkèéríkèé ẹran yíi kan Arundu-Òrù ni gbogbo ara pèlú àṣe pé gbogbo oríkèéríkèé tó n̄ dun Arundu-Òrù kó bọ oríkèéríkèé ẹran ètùtù. Lẹyin ètùtù, wọn wá fi Ifá bèèrè pé ibo ni kó gbé e lọ? Ifá ni kó gbé e lọ sí ìdí Ìròkò. Lẹyin ti Arundu-Òrù dé ilé, gbogbo ara kò dùn un mọ.

Ó wá n̄ jó, ó n̄ yò, ó n̄ yin àwọn awo rẹ, àwọn awo rẹ n̄ yin Ifá. Wọn ní bí Ifá bá ṣe, Ifá la máa yin, Ifá a máa yin Olódùmarè, Ọba tó tóbi jùlọ. Ogbon tó wà nínú kí aláìsàn ó nàwó ni Ifá tẹ̀pẹ̀mọ̀ nínú àyọ̀lò òkè yíi. Yorùbá bọ, wọn ni “ẹbọ kínnkín ló n̄ gba aláìsàn là.” Kò sí bí àbùjá lórùn ọ̀pẹ̀ fún aláìsàn, tí kò bá ná an ní ẹbọ, ètùtù, yó ná ní ara. Èyí ló bí, àṣà “gbà-mí-o-rà-mí.” Nínú’ ìṣẹ̀gùn àwọn Babaláwo Yorùbá. Níbi tí aláìsàn lóbinrin ti máa n̄ di aya Babaláwo tí kò bá rí owó san. Ní kúkúru èdè, gbogbo aláìsàn ló yẹ kó san, “èjẹ̀gùn.” Ìdí nìyí ti Ifá fi sọ pé:

Onídúdú gba dúdú,

Onípupa gba pupa

Aláyínrín gbà̀yínrín.

Barapetu, ò bá mọ̀ m̄ kókú o kárùn

Barapetu.

Abímbólá (1977: xxviii)

Bí igbà tí èniyàn kọ lẹ̀tá sí ikú-àitójó ni bí ó bá fi ahun àifénáwó kún ìṣòro àìsàn inú àgọ-ara rẹ. Àyọ̀lò òkè yíi fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ìṣẹ̀ ìṣẹ̀gùn kí í ṣe àdàṣe tàbí ohun ti oníṣẹ̀gùn kan lè dàyà kọ nígbà tí orúkọ àìsàn bá ti n̄ jẹ “*adépégba*.” Ìdí nìyí tí onídúdú fi gba dúdú, tí onípupa fi gba pupa; tí aláyínrín sì gba àyínrín nítorí ìṣẹ̀ àjùmọ̀ṣe ni iwòsàn nípa ẹbọ rírú. Ẹbọ ni wọn fi ṣẹgun àwọn “*Ajogun*,” gégé bí àlàyé Abímbólá (1977). Bákan lómọ̀ ṣorí nínú ìṣẹ̀ ìṣẹ̀gùn Òyínbó níbi tí ètò iwòsàn ti pèka: ilera ajemóju, aláboyún, ọlómọ-wẹwẹ, olójú, eléyín, àti bèè bèè lọ. Nínú *Ogbèyèkú*, Ifá sọ itàn bí Ònrò ṣe ṣàgbákò ikú nípa àìgbóràn:

Ó sré títi,

Ó kokú;

Ó rìn gbèrègbèrè,

Ó kárùn;

Ó bọ̀ṣọ̀ lẹ̀,

Ó jọkú lójú;

A díá fún Ònrò

Wọn ní ó rúbọ

Kí ọkánjùá má baà pa á...

Ònrò kọ,

Ònrò ọ̀ rú;

Ó pawo lékèé.... Abímbólá (2014:123)

Ìgbèkùn àìsàn tó tó ọkánjùá fẹ̀rẹ̀ má sí láyé. Ọkánjùá ló mú kí Ònrò kú ikú àitójó ní àjò tó lọ gégé bí ẹ̀ṣẹ̀ Ifá yíi ti ṣàláyé. Àwọn awo dífá fún un pé kó rúbọ kó tó lọ, kó lè dabọ̀ iwà ọkánjùá rẹ. Amọ̀ Ònrò gbọ̀ rírú ẹbọ, ó kọ̀tí ogbóin ṣẹbọ, ó pe Èsù lólè, ó wòrun yànyàn bí ẹ̀ni tí kò ní kú mọ. Bí a bá yí ipò tí àwọn ẹ̀dà-itàn inú ẹ̀ṣẹ̀ Ifá padà nípa àfiwéra tàbí ifiwàwèdà pèlú ti àwùjọ ọ̀de-òni, ọ̀pọ̀

ni iwà wòbià, òkánjùà, ànikanjopón n yò lènu sùgbón tí wón kò mò pé àisàn ni. Gégé bí ó ti hànḁ nínú àyòlò yíí, àbùdá tí èniyàn bá ni, iṣesí àti ihùwàsí èniyàn lè fa àisàn, èyí tí a lè pé ní iwà àfowófà.

6. Àgbàlògbábò

A fi ojú lámèétò wo ọ̀rò ilera, àiàsàn, itójú àti iwòsàn ní ibámu pèlú èrò àti igbàgbò Yorùbá nínú pépà yíí. A fún àwọn ọ̀rò kòòkan ní oríkì tó yẹ kí òye àlàyé wa lè yẹ ọ̀pòlọ̀pò èniyàn láláwùjò. A gbé àwọn àbò iwádíí lẹ́ orí àwọn àṣàyàn ẹ̀sẹ̀ Ifá àti òwe Yorùbá tó bá ohun tí a gbéyèwò mu. A fi idí rẹ̀ múlẹ̀ pé itàn tó rò mò ẹ̀sẹ̀ Ifá kòòkan ẹ̀ pàtàkì láti mò nítorí pé àwọn ni wón tan òkodoro imólẹ̀ sí orisun àti ọ̀nà àbáyọ̀ sí àwọn iṣòro tí a ménu ba tí a sì gbìyànjú láti yanjú. Síwájú sí i, a wòye pé, bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ilàna tewé-tegbò ti wà ṣaájú díde iṣẹ̀gùn àwọn aláawò funfun, “awo ní í gbáwo nígbònwò,” ló yẹ kí àwọn ilàna iṣẹ̀gùn méjéèjì ó jẹ̀ láláwùjò Yorùbá nítorí ayé kò dúró sójú kan. Bí àwùjò Yorùbá ti ẹ̀ wá n kọ́jú ipènjá àisàn lóríṣíríṣi náà ni wón n lo ilàna ibílẹ̀ àti ogbón àtinúda wón láti ẹ̀ iwòsàn tó péye láti àárò-ọ̀jọ̀ wá láikòyinsí tàbí tako ti iṣẹ̀gùn igbàlódé. A tún lo àwọn orin ajemòṣẹ̀gùn gégé bí àpẹ̀rẹ̀ àti ẹ̀rí-máa-jẹ-mi-n-sò lórí imúnadóko iṣẹ̀gùn àbáláyé Yorùbá. Ó hàn gbangba pé, ojú àmúwayé àwọn Yorùbá nípa àrògún pé, “ilera lẹ̀rò,” kò ní àrìyànjiyàn kankan nínú bí àwọn èniyàn bá n tẹ̀lẹ̀ “òfin” àti ilàna iṣẹ̀gùn tí a ménu bà gégé bí àbá àti imòrán àṣẹ̀ránwò fún níní ilera pípé. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ilàna iṣẹ̀gùn igbàlódé fún iwòsàn àrùn ti gbèrẹ̀gejigè pèlú àmúlò imò-ẹ̀rò tó dǎngájíá, síbẹ̀, àwọn tó ní igbèkèlẹ̀; tí wón sì n ẹ̀ àmúlò ilàna yènwò àti tewé-tegbò kò dínkú títí di òní olóníí. Kókó kan bí “à-mú-sà-lóogùn,” ni wíwá wòròkò fi ṣàdà lórí bí idàgbàsókè yóò ẹ̀ dé bá ilàna iṣẹ̀gùn tewé-tegbò Yorùbá; pàápàá jùlọ̀ àwọn tó sodo, tí wón forí mù sínú ẹ̀sẹ̀ Ifá. Èyí ló mu wa dábáá pé kí iṣẹ̀ iwádíí túbò dunlẹ̀ sí i lórí Ifá lónà tí yóò fi lè ràn wá lówò láti fi imò abinibí kún imò ẹ̀kọ̀-ìwé fún idàgbàsókè àwùjò.

Orúkọ àti Àdírẹ̀sì àwọn Abẹ̀nà-Ìmò wa

S/N	Orúkọ	Àdírẹ̀sì	Iṣẹ̀-Òòjọ̀	Ọ̀jọ̀. Ìfọ̀rọ̀wanilẹ̀nuwò
1.	Ọba Jamiu Adédámólá Badmus	Ààfin Olúàso ti Ìbèrẹ̀kòdo, Igbó-Qrà	Aláyélúwà	23/6/2024
2.	Olúwo Aasà Ifásanjò Kóláwólé	Ìlobúú, Ìpínlẹ̀ Ọ̀sun	Babaláwo	10/7/2024
3.	Awo Fálùádé, Gbádégesin	Ajígbotifá Temple Limited, No 2, Ajígbotifá Street, Ewúpẹ̀ Ọ̀tá, Ọ̀gùn State.	Babaláwo	10/7/2024

Àwọn Ìwé Ìtókasi

- Abimbólá, W. (2014). *Àwọn ojú Odù méré̀rindínlógún*. Ìbàdàn: University Press Plc.
- Adágbádá, O. (2005). “Yorùbá Literary Artists On Hiv/Aids” In *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 3, No. 1, Àkùngbá-Àkókó: Department of Linguistics and Languages, Adékúnlé Ajáşin University, 39-53.
- Adéloyè, A. (2016). “Medicine and Health-Care Delivery among the Yorùbá of Nigeria in the 21st Century” In *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 8, No. 2, Ìbàdàn: Department of Library, Archival and Information Studies, 1- 16.
- Adénékàn, D. A. (2007). “Diet, Nutrition and Chronic Diseases: What you eat is what you get.” Inaugural Lecture Series, 200, delivered on March 13, 2007, Ilé-Ifè: Ọbáfẹmi Awólówò University Press, Nigeria.
- Àjàyí, S. A. (2005). “Culture” In *African Culture & Civilization*. Ajayi S. A. (Ed.) Ibadan: Ibadan Cultural Studies Group, 1-11.
- Badru, F. A. (2007). “Disease, Health Management and Healing” In *Culture and Customs of the Yorùbá*. Tóyìn Fálọlá & Akíntúndé Akínyemí, (Eds.), Austin, TX: Pan-African University Press. 661-667.
- Eiguedo-Okoguale, H. (2018) “Health Challenges and the Emergence of Medical Tourism in Nigeria: A Historical Analysis” In *Lagos Notes and Records*. Faculty of Arts Journal, University of Lagos. Vol. 24, Tunde Ope-Davies (Ed.). 125-139.
- Igbókọyí, A. & Ìshòlá, S. (2023). “Àkóbá Àisàn Ajẹmọ-Òpónà-Ajẹmóhùn-àti Tojú-Tẹnu fún Àbùdá Ìşafò láàrin àwọn Ọmọdẹ” Nínú *Lààngbàsà (Jónà Işé. Akakdá ni Èdè Yorùbá)* Nónbà 22, 12-29.
- Ismaila, A. M. (2024). “The Impacts of Women in Yorùbá Traditional Herbal Medicine in Òyìngbò and Bàrígà Markets” M. A Dissertation, Submitted to the Department of Linguistics, African and Asian Studies, University of Lagos, Lagos.
- Kọlawólé, O. A. (2016). “Ètò Ìlera Ajẹmáyiíká: Àyẹwò Èniyàn Àti Àwọn Èdá Abẹmí Míran” In *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 8, No. 2, Ìbàdàn: Department of Library, Archival and Information Studies, 85- 106.
- Moonie, N. (Ed., 1994). *Health and Social care*. Oxford: Heinemann Educational Books (Nig.) Ltd.
- Mustapha, O. (a.y., 1896). *Ọşùpá èdè Yorùbá (3)*. Lagos: Nelson Pitman Limited.
- Ògúnbòwálé, P. O. (1966). *Àşà ibílẹ̀ Yorùbá*. Ìbàdàn: Oxford University Press.
- Ọláiyá, O. M (2018). “Àgbéyẹwò Àìlera Ara Tó Jẹ Mọ Obínrin” In *Àkùngbá Journal of Linguistics and Literatures*. Àkùngbá-Àkókó: Department of Linguistics and Languages, Adékúnlé Ajáşin University, No. 9, (Special Edition) 96-105.
- Ọlájubù, O. (1978). *Ìwé àşà ibílẹ̀ Yorùbá*. Olúdàré Ọlájubù (Ol.) Ìkẹjà: Longman Nigeria Limited.
- Omueti, O. (2016). “Adequate Food and Proper Nutrition: Panacea to Healthy Living in the 21st Century” In *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 8, No. 2, Ìbàdàn: Department of Library, Archival and Information Studies, 17-55.

- Orímóògùnjé, O. C. (1996). *Lítirésò alohùn Yorùbá*. Lagos: Káróhunwí Nigeria Enterprises.
- Orímóògùnjé, O. C. (2015). “The Salient Issues in the Yorùbá Health-related Verbal Art” In *Lagos Notes and Records*. Faculty of Arts Journal, University of Lagos. Vol. 21, Tunde Opedavies (Ed.). 51-72.
- Oyèwálé, A. S. (2019). “Philosophical Analysis of the Yorùbá Concept of “Health is Wealth. In *Journal of Research Findings (JoReFi)*, University of Winneba, Ghana, 80-110.
- Salami, A. (2002). *Ifá: A complete divination*. Lagos: NIDD Publishing and Printing Limited.
- Sàlámì, E. O. (2016). “Ìlò Ẹmí Àìrí Àti Ìlànà Ẹ̀sìn Fún Ìwòsàn nínú Ìtàn-Àròso Kékeré Ẹ̀kùn ti Afólábí Olábímtán” In *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 8, No. 2, Ìbàdàn: Department of Library, Archival and Information Studies, 56-71.
- Táíwò, A. (2016). “Àmúlò Ìsègùn Ìbílẹ̀ fún Ìtójú Àìsàn Ibà Jẹ̀funjẹ̀dò” In *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. Vol. 8, No. 2, Ìbàdàn: Department of Library, Archival and Information Studies, 72- 84.
- Quadrilingual Glossary of Legislative Terms (English, Hausa, Igbo, Yorùbá)*. (1991). Lagos: Nigerian Educational Research and Development Council (NERDC).
- Verger, P. F. (1995). (CIP). *Ewé: The use of plants in Yoruba society*. Brasileira do Livro: International Cataloguing-in-Publication Data.
- Yemitan, O & Ògúndélé, O (1979). *Ojú òṣùpá (Apá Kínni)*. Ìbàdàn: University Press Plc.
- Yusuff, A, Adétúnjí, A, & Odòjé, C (2017). *English-Yorùbá Glossary HIV-AIDS and Ebola-Related Terms*. Ìbàdàn: University Press